



INTERNATIONAL

JOURNAL of HUMAN STUDIES

Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2636-8641

Cilt/VOLUME 7 Sayı/ISSUE 14 Yıl/YEAR: 2024 ALINDI/RECEIVED: 01-11-2024 – KABUL/ACCEPTED: 03-12-2024

İngiliz İstihbaratının Propaganda Kıskaçında Türkler: Toynbee'nin The Murderous Tyranny of the Turks Kitapçığı Üzerinden Bir Analiz

Turks in the Propaganda Grip of British Intelligence: An Analysis of Toynbee's The Murderous Tyranny of the Turks

Ayfer Özçelik¹ | Seda Yolaç Nennioğlu²

Abstract

This article focuses on The Murderous Tyranny of the Turks, a booklet written by the British historian Arnold J. Toynbee in 1917 as part of the propaganda activities against the Ottoman Empire in Britain during World War I. The anti-Turkish and anti-Islamic sentiment, which had been on the rise during the reign of Prime Minister Gladstone in the United Kingdom, was entrenched by a group of his followers, the majority of whom were members of the political, bureaucratic and intellectual circles of the Liberal Party. One of the

Öz

Bu makale, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen propaganda faaliyetlerinin bir parçası olarak İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee tarafından 1917'de kaleme alınan The Murderous Tyranny of the Turks adlı kitapçığı konu edinmektedir. İngiltere'de Başbakan Gladstone döneminde yükselişe geçen Türk ve İslam karşıtlığı, onun takipçileri olan, çoğunluğunu Liberal Parti'ye yakın siyaset, bürokrasi ve aydın çevrelerinden kimselerin oluşturduğu bir grup tarafından yerleşik hale

¹ Ayfer Özçelik, Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, aozcelik@pau.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0714-9268

² Seda Yolaç Nennioğlu, Yüksek Lisans, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, sedayolac54@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2763-0291

representatives of this dominant view, which turned into a state policy in the process, was the historian Arnold J. Toynbee, who was firmly committed to the belief in the superiority of Christianity and British identity.

Toynbee studied history at Oxford College, one of the prestigious educational institutions in England, and after graduation, he started working as an academic at Balliol College, also a prestigious school. On the other hand, the British historian, who managed to attract the attention of senior British government officials at a young age with his successful education and brilliant career, worked as a permanent employee of Wellington House (British War Propaganda Office), an extension of the British intelligence service, which was established in 1914 as part of the policy of defaming the Ottoman Empire and Germany.

Upon the request of Wellington House, he wrote anti-Turkish and pro-Armenian publications between 1915 and 1917. In one of these publications, The Murderous Tyranny of the Turks, Toynbee, by including the allegations that the Turks committed atrocities against the Christians under their hegemony, especially the Armenians, and systematically massacred them, denigrated the Turkish and Muslim identity in a derogatory manner, whereas he praised the Armenians and other Christians whom he characterized as oppressed. In this booklet, the author, who expanded his propaganda network in parallel with the British state policy in 1917, portrayed Muslim Arabs and Kurds as the Ottoman victimized subjects of this propaganda. On the other hand, the British historian also mentioned Germany, one of

getirilmişti. Süreç içerisinde devlet politikasına dönüşen bu hâkim görüşün temsilcilerinden biri de Hristiyanlık ve İngiliz kimliğinin üstünlüğü inancına sıkıca bağlı olan tarihçi Arnold J. Toynbee'dir.

İngiltere'nin saygın eğitim kurumlarından Oxford Collage'de tarih eğitimi alan Toynbee, buradan mezuniyetinden sonra da itibarı yüksek diğer bir kuruluş, Balliol Collage'de akademisyen olarak göreve başlamıştır. Öte yandan başarılı eğitim hayatı ve parlak kariyeri ile genç yaşta üst düzey İngiliz devlet yetkililerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Nitekim Toynbee İngiliz istihbarat servisinin bir uzantısı olan ve 1914'te İttifak Devletleri'ne, özellikle de Almanya ve Osmanlı Devleti'ne karşı karalama faaliyetleri üretmek üzere kurulan Wellington House'un (İngiliz Savaş Propaganda Ofisi) kadrolu elemanı olarak çalışmıştır. Gerçekten de "sözlerin mermi, kitle iletişim araçlarının da silah haline geldiği" (Çakı, 2018, s. 113) I. Dünya Savaşı'nda, yoğun bir propaganda mücadelesi de söz konusu olmuştur.

Bu bağlamda Toynbee, Wellington House'dan gelen talep üzerine 1915-1917 arasında Türk karşıtı ve Ermeni yanlısı yayınlar kaleme almıştır. Bunlardan biri olan The Murderous Tyranny of the Turks' adlı kitapçıkta, Türk-Müslüman kimliğini aşağılamak ve Hristiyan dünyasını kışkırtmak için Türklerin başta Ermeniler olmak üzere hegemonyası altındaki Hristiyanlara karşı vahşet uyguladığı, onları sistemli bir şekilde katlettiğini iddia etmiştir. Buna karşın mazlum olarak nitelediği Ermeniler ve diğer Hristiyanlardan övgüyle söz etmiştir. Adı geçen kitapçıkta aynı zamanda 1917 yılı İngiliz devlet politikasının gereği

Britain's biggest rivals, and included Germany in the smear campaign with his emphasis on the Turkish-German alliance.

Toynbee's *The Murderous Tyranny of the Turks*, which, in addition to his academic identity, gained fame with his duties within the British state and his propaganda writing, is quite remarkable in terms of analyzing Britain's Turkish policies at the beginning of the 20th century and deserves to be examined in this context.

Keywords: *England, Ottoman Empire, Arnold J. Toynbee, Propaganda, The Murderous Tyranny of the Turks.*

olarak, Müslüman Arap ve Kürtleri de söz konusu propagandanın ağına alınmıştır. Önceleri benzer ajitasyon faaliyetlerinde ve yayınlarında aşağılanan, en hafifinden görmezden gelinen Müslüman Arap ve Kürtler, yeni politikalar çerçevesinde, yazar tarafından artık Osmanlı mağduru sömürülen- ezilen özneler olarak gösterilmiştir. Öte yandan aynı kitapçıkta, İngiltere'nin en büyük rakiplerinden biri olan Almanya da Türk-Alman ittifakı üzerinden ağır eleştiriye tabi tutulmuştur.

Akademik kimliğinin yanı sıra İngiliz devleti içerisindeki görevleri ve propaganda yazarlığı ile şöhret kazanan Toynbee'nin üzerinde yeterince durulmayan ancak, en az Mavi Kitap'taki kadar yoğun bir Türk karşıtlığının işlendiği *The Murderous Tyranny of the Turks*, İngiltere'nin 20. yüzyıl başındaki Türk politikalarını analiz etmek bakımından oldukça dikkat çekici olup, bu bağlamda incelenmeyi hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İngiltere, Osmanlı Devleti, Arnold J. Toynbee, Propaganda, The Murderous Tyranny of the Turks.*

Giriş

Sanayi Devrimi'nin getirdiği hızla artan hammadde talebi, İngiltere'yi sömürge imparatorluğunu kurma, koruma ve bunun için de mümkün olan en geniş ölçekte genişletme stratejilerini daha etkin ve kararlı bir biçimde uygulamaya yöneltmiştir. İngiliz sömürgeciliği 18. yüzyılın başlarına kadar ihtiyatlı bir hazırlık dönemine sahne olmuşken (Yaşar & Akengin, 2022, s. 428), Avrupa'daki siyasi gelişmelerin Fransa lehine ilerlediği kaygısı Britanya'yı giderek daha saldırgan ve savaşı dahi göze alabilecek bir dış politika izlemeye itmiştir. Amerika'nın bağımsızlık ilanının ardından Amerika kıtasında yeni yerler elde etme arayışlarını sürdürse de İngiltere'nin ilgisi yoğunluklu olarak Asya ve Afrika'ya kaymış, nihayetinde 19. yüzyıl boyunca dünyanın en geniş, en güçlü sömürge imparatorluğu konumuna yükselmiştir (Roberts, 2010, s. 320).

19. yüzyılda İngiliz emperyalizmi zirveye ulaşırken, Osmanlı Devleti'nin giderek zayıflaması, İngiltere'nin bu stratejik coğrafyaya olan ilgisini önemli ölçüde artırmıştır. Ancak, Osmanlı'yı hedef alan tek büyük güç İngiltere değildir; Rusya, Osmanlı'nın zafiyetinden yararlanarak bölgedeki nüfuzunu genişletmek isteyen bir diğer büyük aktör olarak sahneye bulunmaktadır. Rusya'nın bu nüfuz artışı, İngiltere için ciddi bir stratejik tehdit olarak algılanmış ve bu doğrultuda İngiliz hükümeti, "Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma" politikasını benimsemiştir. Bu politika, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiliz dış politikasının temel taşlarından biri olmuş, ancak 1871'de Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak Avrupa'da büyük bir güç olarak yükselmesiyle birlikte ciddi bir dönüşüm geçirmiştir (Armaoğlu, 2020a, s. 264-266).

Avrupalı devletlerarasında emperyalist rekabetlerin kıyasıya yaşandığı bu süreçte, Almanya'nın da yeni ve güçlü bir rakip olarak yükselmesi, dahası yayılmacı politikalar izlemesi İngiltere, Fransa ve Rusya'yı bu devlete karşı birleşmeye sevk etmiştir. Tüm dünyada hegemonya kurmak açısından aynı hırsları taşıyan bu devletlerden İngiltere, diğerlerinin Almanya saflarına kaymasını önlemek ve kendi yanında tutabilmek stratejisinden hareketle Osmanlı Devleti'ni koruma politikasını terk etmiştir. Büyük devletlerin sömürge yarışının ortasında yalnız kalan Osmanlı Devleti ise ayakta kalabilmek adına askeri, mali, idari, mülki vb. birçok alanda reformlar gerçekleştirdiyse de söz konusu devletlerin açık hedefi olmaktan kurtulamayarak (Lewis 2021, s. 104-178), neticede bu devletlerin çabalarıyla yıkılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda hemfikir olan bu devletler, nasıl paylaşılacağı konusunda henüz mutabakata varamamış olsalar da emperyalist hedefleri doğrultusunda suni olarak ortaya attıkları Doğu Sorunu çerçevesinde, kozmopolit yapılı Osmanlı'nın çöküşünde en önemli faktörlerden olmuşlardır. "Doğu Sorunu" başlığı altında uygulamaya konan ve Osmanlı'yı önce yıpratma ardından parçalama ve paylaşmaya yönelik olan bu proje kapsamında Osmanlı'nın Hristiyan unsurlarını kullanmışlardır. Bu konuda başat rol oynayan İngiltere'nin de gayretleriyle 19. yüzyılda Balkanlarda başlatılan kampanya ile Yunanlılar, Sırlar ve Bulgarlar (söz konusu gelişmelere ilişkin detaylı bilgi için bkz. Armaoğlu, 2020a), bahsi geçen devletlerin desteğiyle isyan faaliyetlerine yönelerek bağımsızlıklarını elde etmiş ve bu bölgelerde Osmanlı'dan ilk kopuşlar gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan tasfiyesini ifade eden Balkan Savaşları ile birlikte söz konusu amacına ulaşan Batılı devletler, Berlin Anlaşması ile uluslararası mesele haline getirdikleri Ermeniler üzerinde daha fazla yoğunlaşmaya başlamıştır. Ancak burada söz konusu olan artık

Türklerin Anadolu'dan da tasfiye edilmeleri ve geride bıraktıkları toprakların Ermeni ve Yunanlılar arasında paylaşılmasıdır. Bu konunun hamiliği üstlenen İngiltere ise, eski başbakan W. E. Gladstone (Özçelik, 2021, s. 476-479) döneminden bu yana vurgusu arttırılan Türk ve İslam karşıtı propagandalarla Ermenileri desteklemiş ve onları isyana teşvik ederek, I. Dünya Savaşı sırasında beklenen kaosu yaratmıştır. Osmanlı'yı yok etme planının en büyük parçası olan bu propagandanın kapsamına savaş sonuna doğru Nasturiler, Süryaniler vb. gibi Hristiyan unsurların yanı sıra Müslüman Arap ve Kürtler de dâhil edilmiştir.

İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda yürüttüğü Türk karşıtı propagandalarında en geniş etki kuşkusuz yayıncılık faaliyetleriyle sağlanmıştır. Bu anlamda Wellington House'da çok sayıda yazar tarafından Türk karşıtı yayın yapılmıştır. Ancak bunlar arasında İngiliz tarihçi A.J. Toynbee'nin yayınları gerek devlet politikasının beklentisine uygunluğu gerekse de ajitasyon ve kurgu hikayelerle dolu üslubuyla en çok ses getirenleri olmuştur.

Kısaca Arnold Joseph Toynbee'nin Yaşamı

14 Nisan 1889'da Londra'da dünyaya gelen A. J. Toynbee entelektüel düzeyi yüksek bir aile ve çevrenin içerisinde yetişmiş olup, kariyerini bu etki çerçevesinde şekillendirmiştir. Eğitimi ve dünya görüşü üzerinde geniş bir iz bırakan annesi, İngiltere'de üniversite diplomasına sahip olan ilk kadınlardan biridir (Kabakçı, 2012, s. 272). Annesinin bu yönü, özellikle de tarihe olan ilgisi onun düşünce yapısına da sirayet etmiştir. Öyle ki anılarında tarihe ve tarihçiliğe karşı olan yöneliminin annesi sayesinde geliştiğini yazmıştır (Toynbee, 2005a, s. 100).

Bu bağlamda küçük yaşlardan itibaren özellikle Antik Yunan tarihine ilgi duymuş ve Latince dersleri de almıştır. Onun bu yönelimi 1902-1907 yılları arasında yatılı olarak okuduğu Winchester Collage'de Yunan Tarihi dersleri veren hocası John Rendall'ın da dikkatini çekmiş ve bu alanda ilerlemesi için kendisine akademik katkı sağlamıştır (Bal, 2013, s. 65).

Düşünce dünyasını derinden etkileyen bir diğer önemli şahsiyet, adını paylaştığı iktisat tarihçisi amcası Arnold Toynbee'dir (1852-1883). Viktorya dönemi entelektüellerinden biri olan amca Toynbee, İngiliz sanayi devriminin en çarpıcı meselelerinden biri olan işçi sınıfı ile orta sınıf arasındaki derin sosyo-ekonomik uçuruma dikkat çeken ilk akademisyenlerden biridir. Toynbee'nin de vurguladığı üzere, bu iki sınıf adeta birbirinden kopuk iki ayrı ulus gibi hareket etmiştir. O, bu toplumsal bölünmeyi anlamaya ve çözümlenmeye yönelik önemli katkılarda bulunmuştur (Toynbee, 2005b, s. 27-28).

Reform hareketlerinin öncülerinden olan amca Arnold Toynbee, özellikle Whitechapel bölgesindeki yoksullukla mücadele için önemli adımlar atmış ve çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerin gerçekleştirilebileceği, aynı zamanda yatılı imkân sunan bir hayır kurumunun kurulmasına büyük katkılarda bulunmuştur. 1884 yılında, ölümünden bir yıl sonra açılan bu kurum, onun anısına "Toynbee Hall" olarak adlandırılmıştır (<https://www.toynbeehall.org.uk/>,

Erişim Tarihi: 22.08.2024). Günümüzde dahi toplumsal önemini koruyan Toynbee Hall ve amca Toynbee'nin sosyal reformcu düşünceleri, tarihçi Toynbee'nin yaşamı boyunca gururla sahiplendiği aile miraslarından biri olarak kabul görmüştür.

Ailesinden devraldığı bu mirasın etkisiyle eğitimine devam eden Toynbee, Winchester Collage'dan mezun olduktan sonra 1907'de Oxford Collage'a kaydolmuştur (Katz, 2021, s. 208). Buradaki eğitimini 1912 yılında tamamlamış ve hemen ardından Antik Yunan ve Genel Tarih hocası olarak Balliol Collage'a atanmıştır (Bal, 2013, s. 65). Aynı yıl Türkiye'ye bir ziyaret gerçekleştiren genç akademisyen, burada dizanteriye yakalanmıştır. Bu hastalık onun hayatında kırılma noktalarından biri olmuştur. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl olan 1914'te nükseden atakları nedeniyle askere alınmamıştır (Özdemir, 2005, s.23). Bu durum İngiltere devletinin onu farklı görevlerde değerlendirmesine neden olmuştur.

Parlak bir akademisyen olarak İngiltere'de üst düzey siyaset ve devlet yetkililerinin dikkatini çeken Toynbee, 1914'te kurulan Wellington House'un (İngiliz Savaş Propaganda Ofisi) bir elemanı olarak istihdam edilmiştir (Shaw, 2021, s. 169-170). I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1915-1917 arasında bu kuruluşun bünyesinde kaleme aldığı Türk ve İslam karşıtı yayınlarla İngiltere'nin propaganda faaliyetleri içerisinde etkili bir yer edinen Toynbee, bu görevinin yanı sıra yine İngiliz istihbarat servisinin bir alt kuruluşu olan ve Ermeni propagandasına hizmet eden The British Armenia Committee'nin (Özçelik & Yolaç Nennioğlu, 2022, s. 501) aktif üyelerinden biri olmuştur. Ancak ne yazık ki Toynbee'nin biyografisine ilişkin çalışmalarda ne Mavi Kitap haricindeki propaganda içerikli yayınlarına vurgu yapılmış, ne de The British Armenia Committee'ye olan üyeliğinden bahsedilmiştir. Oysaki bu bilgiler 1921 yılı itibariyle Türkiye'ye olan bakış açısı değişen ve o tarihten sonra Türk dostu olarak anılacak olan (Doğru, 2022, s. 114) İngiliz tarihçinin değişen düşünce çizgisini yansıtmak bakımından dikkat çekici detaylardır.

1917 yılına kadar Wellington House bünyesinde kaleme aldığı yayınlarla gerçekler konusunda akademisyen titizliği ile değil, bir istihbarat elemanı olarak devletin çıkar ve isteklerine göre hareket etmiştir. Savaşın ardından, emperyalist güçlerin çıkarlarına dayalı yeni bir dünya düzeni kurma amacıyla toplanan Paris Barış Konferansı'nda İngiliz delegasyonunda yer almıştır. Konferansta, özellikle Türk milletini yok etmeyi amaçlayan Sevri Antlaşması'nın şekillenmesinde önemli bir rol oynamış ve bu süreç, onun şöhretini daha da artırmıştır. Özdemir'in deyimiyle o artık tek başına bir aydın değil, İngiliz Devleti'nin bir temsilcisidir (Özdemir, 2005, s. 22). Nitekim söz konusu görev Toynbee'nin yalnızca tarihçi kimliğiyle değil, uluslararası ilişkiler ve dünya siyaseti açısından da ön plana çıkmasına katkı sağlamıştır (Doğru, 2022, s. 113).

Toynbee 1921'de Manchester Guardian Gazetesi'nin muhabiri olarak (Toynbee, 2005b, s. 287). Yunan askerlerinin Anadolu'yu işgalini izlemekle görevlendirilmiştir. 27 Ocak – 16 Eylül 1921 tarihleri arasında toplam dokuz ay Türkiye'de kalan Toynbee, Yunan işgali altındaki "Alaşehir,

Uşak, Kula, Salihli, Tire, Torbalı, Manisa, Soma, Kınık, Dikili ve Bergama ve Bursa, Gemlik, Yenişehir, Yalova, Karamürsel, Ereğli, Bahçecik ve Değirmendere” (Yuca, 2016, s. 180) dolaylarını gezmiştir. Bu seyahat boyunca karşılaştığı Yunanlılar tarafından katliama ve işkenceye uğrayan çok sayıda Türk, onun algısında yer alan barbar ve soykırımcı Türk imajını değiştirmeye başlamıştır. Tanığı olduğu Yunanlıların Türklere uyguladığı vahşeti ve Türklerin uğradığı zararları muhabiri olduğu Manchester Guardian haftalık gazetesine taşımıştır (Özdemir, 2005, s. 23). Örneğin 19 Ocak 1921 tarihli gazetede “Patriotic Exciment in Athens” başlıklı yazısında Türklerin Yunanlılar karşısında mühimmat ve esir hususlarında büyük kayıplar verdiğini, buna karşın Yunanlıların da büyük zayıflar pahasına saldırılarını ısrarlı bir biçimde sürdürdüğünü ifade etmiştir (İnce Erdoğan, 2021, s.24).

16 Mart tarihli haberinde Toynbee, Talat Paşa'nın Almanya'da Ermeni fedai Soğomon Tehliryan tarafından öldürülmesini gündeme taşımış ve bunu bir suikast eylemi olarak değerlendirerek, Ermenilerin intikam aldığını yazmıştır (İnce Erdoğan, 2021, s. 37). "Suikast" ve "intikam" gibi ifadelerin Ermenilerle birlikte anılması, özellikle İngiliz devleti ve Ermeni davasını destekleyen Batılı güçler arasında rahatsızlık yaratmıştır.

Toynbee, Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında, özellikle İzmit'te Türklere karşı uygulanan zulümlere bizzat tanık olduğunu belirtmiş ve bu gözlemlerini hem muhabiri olduğu *Manchester Guardian* gazetesinde hem de seyahat sonrası kaleme aldığı *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi* adlı eserinde detaylandırmıştır (İnce Erdoğan, 2021, s. 21). Bu gözle görülür düşünsel dönüşüm, Batı kamuoyunda ciddi tepkilere yol açmıştır.

Bir sonraki Türkiye seyahatini 1923'te Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte gerçekleştiren Toynbee'nin bu ziyareti tarih bakımından oldukça manidardır. Her ne kadar Türkler ile yakınlaşması tepkiye yol açsa da Ankara'da yükselen yeni yönetimle temas için yine onun tercih edilmesi, İngiliz siyasetinin oportünist ve pragmatik yanını gözler önüne sermektedir. 1929 yılında Türkiye'de kurulan yeni rejimi, inkılapları ve bunları gerçekleştiren kadroları gözlemlediği diğer bir seyahati bulunmaktadır. 1923 ve 1929'da Mustafa Kemal Atatürk ile görüşen Toynbee, Özdemir'in ifadesine göre yabancı bir dergiye yazdığı bir yazıda bu görüşmeyi kabul etmiş ancak, detayları hakkında bilgi vermemiştir (Özdemir, 2005, s. 24).

Türk siyasi ve entelektüel çevresiyle de dostluklar geliştiren İngiliz tarihçi, Mustafa Kemal Atatürk'ün yanı sıra İsmet İnönü, Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar, Adnan Adıvar ve Halide Edip Adıvar ile görüşmeler de bulunmuştur. Özellikle Halide Edip Adıvar'ın yazarlığı ve entelektüel kişiliğinden etkilenen Toynbee onunla olan dostluğunu yaşam boyunca sürdürmüş, ilerde onun ölüm haberinden duyduğu üzüntüyü anılarında dile getirmiştir (Toynbee, 2005b, s. 273-292). 28 Ekim-24 Kasım 1948 tarihleri arasında ise “Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi davetlisi olarak” (Yuca, 2016, s. 180) geldiği Türkiye'de çeşitli illeri gezmiş, İstanbul ve Ankara'da konferanslar vermiştir. Ancak

Türk aydın ve siyasi çevreleriyle kurduğu ilişkiler, başta kendi devleti olmak üzere Batı dünyasının tepkisini çekmiş ve Türk dostu olarak anılmaya başlamıştır.

Türkiye ziyaretleri arasında İngiltere'deki görevlerini de sürdüren Toynbee, 1924'te Chatham House adıyla bilinen "Kraliyet Milletlerarası İlişkiler Enstitüsü"ne müdür olarak atanmış (Katz, 2021, s. 234) ve buradaki görevini 1955 yılına kadar sürdürmüştür (Doğru, 2022, s. 113). Ancak bu göreve başladığı yıl ilginç bir gelişme olarak akademik hayatıyla ilgili farklı bir tasarruf içerisine girmiştir. Cambridge Üniversitesi akademisyenlerinden tarihçi Richard Clogg'ın ortaya çıkardığı belgeye göre Toynbee, o yıl İstanbul Üniversitesi'ne orada çalışmak istediğine dair bir mektup yazmış, ancak bu mektup muhataplarına gönderilmemiştir (Özdemir, 2005, s. 25). I. Dünya Savaşı sürecinde ürettiği Türk karşıtı propaganda yayınları ve The British Armenia Committee üyeliği göz önünde bulundurulduğunda; Toynbee'nin Türkler hakkında değişen bakış açısı Türkiye'de bilim üretecek, hatta yaşamayı düşündürtecek kadar değişmiştir. Onun bu tutumunda sadık bir vatandaşı ve özel görevlisi olduğu İngiltere'nin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu sonrasında görünümü değişen Türk politikasının da etkili olduğunu ifade etmek gereklidir.

Diğer taraftan İngiliz devleti için çalışmaya devam eden Toynbee, II. Dünya Savaşı sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda yeniden İngiltere temsilcisi olarak görev almıştır. Türkler ile olan bağlarını da koparmayan İngiliz tarihçi daha önce değindiğimiz 1948 yılındaki ziyaretinin dışında 1962 ve 1968 yıllarında da yeniden Türkiye'ye seyahat etmiştir. 1962 tarihli ziyaretinde Çankaya'da İsmet İnönü ile görüşmüş ve bu görüşmeden duyduğu memnuniyeti ifade eden bir teşekkür belgesi yollamıştır (*T.C. Cumhuriyet Arşivi / Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü*, Fon: 30-01-0-0, Kutu No: 7, Dosya No: 42, Gömlek No: 20, 17.11.1962). Ömrünün son yıllarını akademik çalışmalarına ağırlık vererek geçiren Toynbee 1975'te İngiltere'de ölmüştür.

2. Toynbee'nin Dünya Görüşünün Eserleri Üzerindeki Etkisi

19. yüzyılda İngiliz emperyalizminin zirveye ulaşması ve İngiltere'nin küresel bir süper güç haline gelmesi, İngiliz toplumunda iki temel görüşü ön plana çıkarmıştır: titizlikle korunan Hristiyanlığın üstünlüğü algısı ve İngiliz ırkına mensup olmanın ayrıcalıklı bir onur kaynağı olduğu inancı. Bu iki ideoloji, İngilizlerin diğer halklar üzerinde tahakküm kurma hakkını doğal ve kaçınılmaz bir gerçeklik olarak görmelerine zemin hazırlamıştır. Darwinizm ise, doğal ayıklanma vurgusuyla bu düşünceleri destekleyen güçlü bir ideolojik araç olarak işlev görmüştür (Black, 2017, s. 430).

Darwin'in biyolojik teorilerinden esinlenilerek toplumsal düzleme taşınan Sosyal Darwinizm kuramı, doğada olduğu gibi toplumlar arasında da güçlü olanın zayıf olanı elediği kıyasıya bir rekabet ortamının var olduğunu öne sürmüştür. Bu anlayışa göre, güçlü toplumların

zayıf olanları sömürmesi hem doğal hem de meşrudur. Sosyal Darwinizm, bir toplumun üstünlüğünü koruyabilmesinin ve çöküşten kaçınmasının yegâne yolunun sürekli güçlenme, büyüme ve gerektiğinde acımasız bir saldırganlık sergilemek olduğunu öne sürmüştür. Bu perspektife göre, hayatta kalmak isteyen devletler için diğer güçleri zayıflatmak ve gerektiğinde savaşa başvurmak, kaçınılmaz bir strateji olarak benimsenmiştir. Görüldüğü üzere, Sosyal Darwinizm, İngiltere'nin dönemin siyasi ve ekonomik konjonktürüne uygun olarak bu ülkede ortaya çıkmış ve hızla Amerika ile Avrupa kıtasına yayılmıştır (Dursunoğlu, 2016, s. 216-217).

19. yüzyılda İngiliz liberalleri ve aydınları arasında hızla benimsenerek neredeyse egemen bir ideoloji haline gelen Sosyal Darwinizm, bu dönemde yetişen tarihçilerden biri olan Toynbee üzerinde de derin bir etki bırakmıştır. Toynbee'nin yetiştiği orta sınıf entelektüel aile çevresi, İngiliz kimliğinin üstünlüğü ve Hristiyanlığın medeniyet yaratan yegâne din olduğu yönündeki düşünceleri güçlü bir şekilde benimsemiştir. Bu bağlamda, İngiliz siyasetine bu anlayış doğrultusunda yön veren en etkili figürlerden biri olan W.E. Gladstone'un, Toynbee'nin ailesi üzerinde belirgin bir etki yarattığı, tarihçinin ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Toynbee, anılarında annesinin Gladstone'un ünlü: *"Bırakalım da Türkler, kötülüklerini tek mümkün olan yolla, yani kendilerini götürerek uzaklaşınsınlar. Zaptiyeleri, müderrisleri, binbaşılıarı, yüzbaşılıarı, kaymakamları ve paşaları; hepsinin, çantaları ve bavullarıyla birlikte, ıssızlaştırıp kirlettikleri vilayetlerden temizlenmesini ümit ediyorum"* şeklinde ifade ettiği görüşünü paylaştığını belirtmektedir. Annesi, bu fikri bir adım daha ileri götürerek Türklerin ait olduklarını düşündüğü Asya'ya sürülmesi gerektiğini, Anadolu'nun Türklere verilemeyecek kadar kıymetli olduğu görüşünü taşıdığını belirtmiştir (Toynbee, 2005b, s. 288).

Toynbee, mensubu olduğu ailesi vasıtasıyla, 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa genelinde yayılan ve kimi çevrelerce aşırı bir tutkuyla benimsendiği için "çılgınlık" olarak nitelendirilen yoğun bir Helen hayranlığı atmosferinin etkisi altında kalmıştır (Bıyıklı, 2018, s. 291-316). Bu atmosfer, Batı'nın bir tahayyül olarak kendi kökenini antik Yunan'a dayandırdığı ve bu mirasın üstün bir Hristiyan Avrupa uygarlığı ile birleştiği inancını derinlemesine beslemiştir (Bal, 2013, s. 67). Böyle bir inancın Türklere dönük yüzü ise; "imansız ve ezeli düşman Türkler" algısıyla, başta Yunanlılar olmak üzere zulüm altında ezilen Osmanlı Hristiyan unsurlarının bu barbar devletin hâkimiyetinden kurtulma mücadelesinin desteklenmesi ön kabulü olmuştur (Türker, 2013, s. 99). Toynbee'nin Türkiye ziyaretleri sırasında görüştüğü İsmet İnönü ve gazeteci Ahmet Emin Yalman, onun hakkında aşırı muhafazakâr bir Hristiyan görüşüne sahip olduğu yönünde yorumlarda bulunmuşlardır (Özdemir, 2005, s. 27-29). Özellikle 1948 yılındaki ziyareti sonrasında İnönü ve Yalman tarafından dile getirilen bu izlenim, Toynbee'nin 1921 sonrası dönemde Türk algısında yaşanan değişimlere rağmen, yetiştiği entelektüel ve kültürel ortamın etkilerini taşımaya devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Doğal olarak bu bakış açısı Toynbee'nin çalıştığı Wellington House'da propaganda içerikli yayınlar üretmesine katkı sağlamıştır. İngiliz istihbaratının bir alt organizasyonu olarak 1914'te kurulan ve en seçkin hükümet üyeleri, gazeteciler ve akademisyenlerden müteşekkil Wellington House'un en önemli amaçlarından biri savaşın başında tarafsız kalan ABD'yi İngiltere'nin yanına çekmek ve karşı blokta yer alan Almanya ve Osmanlı Devleti'ne yönelik psikolojik harp kampanyaları yürütmektir (Avşar, 2002, s. 122-123). Bu bağlamda Wellington House'da, özellikle Almanya'nın Belçika'yı işgali ve Ermeni Tehciri meseleleri, en büyük iki propaganda argümanı olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'ni karalamaya yönelik olarak Arap Bürosu ve Ermeni Bürosu gibi ofisler açılmış, buralarda Orta Doğu'nun Hristiyan halkları ve Ermeniler ile ilgili kitaplar basılmıştır.

Söz konusu kitapların yazarlarından biri olarak öne çıkan tarihçi Arnold Toynbee Wellington House'dan gelen talep doğrultusunda 1915'te *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* isimli kitapçığı kaleme almıştır. 1916'da ise Türkiye'de *Mavi Kitap* olarak bilinen ve yakın dönem propaganda kitapları arasında geniş bir ün kazanan *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (The Blue Book)*'un James Bryce'la birlikte editörlüğünü üstlenmiştir. Son olarak Toynbee, I. Dünya Savaşı'nın sonuna yaklaşıldığı ve ABD'nin savaşa dâhil olduğu 1917'de ise *Turkey: Past and a Future* ve çalışmamızın ana konusunu oluşturan *The Murderous Tyranny of the Turks* adlı kitapçıkları kaleme almıştır (Çabuk, 2021, s. 36-37).

Toynbee, Türk ve İslam karşıtı bir söylemle bezeli eserlerinde, özellikle Balkanların Osmanlı'dan ayrılmasının ardından, başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı yönetimi altında ezildiğini iddia ettiği masum Hristiyan halklar anlatısını ön plana çıkarmıştır. Bu anlatısını, uydurma zulüm hikâyeleri ile gerçek dışı raporlar ve belgelerle destekleyerek, Türk ve İslam karşıtlığını en yüksek perdeden uluslararası kamuoyuna yaymaya çalışmış ve böylece İngiliz devletinin savaş stratejisine önemli katkılar sunmuştur. Ancak Toynbee, ilerleyen yıllarda bu yayınlarını göz ardı etmiştir. Oğlu ile yaptığı bir söyleşide, kendisine yöneltilen "İlk eseriniz nedir?" sorusuna, 1915 veya 1916'da yayımlanan *Nationality and the War* adlı kitabını işaret etmiş, ikinci eseri olarak ise 1922'de basılan *The Western Question in Greece and Turkey* adlı çalışmasını zikretmiştir (Bal, 2013, s. 67). Oysa 1915 yılında kaleme aldığı ve içerik olarak 1916'da James Bryce ile editörlüğünü üstlendiği *Mavi Kitap*'ın çekirdeğini oluşturan *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* isimli kitap Toynbee'nin ilk yayınıdır (Toynbee, 1915c). 1922'de basılan *Western Question in Greece and Turkey*'den önce de yukarıda isimleri zikredilen diğer propaganda yayınlarını hazırlamıştır.

Toynbee'nin inkâr ettiği çalışmaları bununla sınırlı değildir. Ona erken yaşta ün getiren ve propaganda içerikli yayıncılık tarihinde iz bırakan kitaplardan biri olan *Mavi Kitap* ile ilgili II. Dünya Savaşı sonrasında yaptığı itiraflar da oldukça dikkat çekicidir. Savaş sonrasında bu kitapla ilgili kendisine sıkça yöneltilen sorular karşısında *Mavi Kitap*'ın hangi politik amaçlarla

yayınlandığından Bryce da ben de habersizdik, kitap tamamen İngiliz devlet politikasının bir ürünüdür. Bunu zamanında fark edebilmiş olsaydık, böyle bir planın parçası olmayı tercih etmezdik yanıtını vermiştir (Toynbee, 2005b, s. 175; Turan 2019, s. 56-57).

İngiliz istihbarat servisinin bir elemanı olarak çalışan Toynbee'nin bu servisin propaganda çalışmalarından bihaber olması elbette inandırıcı değildir. Kaldı ki kendisinin söz konusu kitabın haricinde benzer temaları içeren ve içlerinde *The Murderous Tyranny of The Turks* de dâhil olmak üzere üç kitabı daha bulunmaktadır. Bu sebeple adeta yıllar sonra yapılmış bir günah çıkarma niteliği barındıran bu açıklama samimiyet konusunda soru işaretleri barındırmaktadır.

Bu noktaya kadar kariyeri, düşünce yapısı, İngiliz devletine yaptığı hizmetler ve propaganda içerikli yayınlarıyla vurguladığımız tarihçi Arnold Toynbee elbette sadece bunlarla şöhret kazanmamıştır. Onun başta tarih olmak üzere sosyal bilimler alanına katkı sağlayan eserleri uluslararası bir kimlik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu eserlerin muhteviyatı ve yorumlaması her ne kadar çalışmanın sınırlarını aşan bir husus olsa da öne çıkan bazı yapıtlarından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

İlk çalışmam diye bahsettiği ünlü kitaplarından biri olan 1915 basımı *Natioanlity and the War* kitabında Toynbee milliyetçilik ve savaş arasındaki ilişkiye değinmiş ve ulus devletlerin yükselişinin savaşın en önemli tetikleyicilerinden biri olduğunu öne sürerek, bu konuda verdiği tarihsel örnekler eşliğinde çeşitli analizlerde bulunmuştur (Toynbee 1915d).

1921 Türkiye ziyareti sonrasında yayımladığı 1922 tarihli *The Western Question in Greece and Turkey* adlı ikinci çalışmasında, Batı medeniyetine ve dönemin Yunan hükümetine getirdiği eleştiriler (Toynbee, 2007e) ile Türk-Yunan Savaşı sırasında Türklerin Yunanlılar tarafından maruz bırakıldığı haksızlıkları ortaya koyduğu için çok fazla eleştirilere hedef olmuştur. Bu baskılar öyle yoğun hale gelmiştir ki, Oxford'da Yunanlıların desteğiyle kurulan Karois kürsüsündeki görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır (Doğru, 2022, s. 114). Türklerin Yunanlılar tarafından uğradığı zulümlere tanık olduktan sonra kaleme aldığı bu eser, tarihçi olarak nesnel bir yaklaşımı benimsediğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Toynbee'nin öne çıkan eserleri arasında yer alan ve Türkiye'yi konu alan bir diğer çalışması, 1926'da yayımlanan *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu* adlı üç ciltlik kitaptır. 1921'deki ziyareti sonrasında Türkiye'nin batılılaşma sürecine derin bir ilgi duyan Toynbee, bu eserinde Osmanlı Türklerinden başlayarak, Türk milletinin tarihini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve Türk devrimlerinin aşamalarını nesnel bir bakış açısıyla ele almıştır (kitap serisi hakkında bilgi için bkz. Toynbee, 1999f; Toynbee, 2000; Toynbee, 2000h). Bir dönem Türk karşıtı olarak bilinen Toynbee'nin art arda yayımladığı bu eserler, bilimsel tarafsızlık ilkesine gösterdiği özenin önemli bir yansıması olarak öne çıkmaktadır.

Şüphesiz, Toynbee'nin en ünlü eseri, 1922'de yazımına başladığı ve 1934-1961 yılları arasında 12 cilt olarak yayımlanan *A Study of History*'dir. Bu kapsamlı çalışmasında, tarihi kayıtlarda yer alan 26 dünya medeniyetinin gelişim, büyüme, çöküş ve dağılma aşamalarını derinlemesine analiz etmiştir. Toynbee'nin, uygarlıkların bu evrelerinin tarihsel evrim sürecine nasıl etki ettiğine dair ortaya koyduğu yorumlar, yalnızca tarih disiplinine değil, aynı zamanda felsefe ve sosyoloji gibi alanlara da önemli katkılar sağlamış ve bu alanlara ilham kaynağı olmuştur (<https://www.britannica.com/biography/Arnold-J-Toynbee>, Erişim Tarihi: 25.08.2024).

Yaşamının sonuna kadar bilimsel üretkenliğini sürdüren Toynbee'nin öne çıkan diğer eserleri şunlardır: *Greek Historical Thought* (1924), *Civilisation on Trial* (1948), *The World and the West* (1953), *Hellenism: The History of a Civilisation* (1959) ve son yıllarında kaleme aldığı hatırat bünyesinde *Acquaintances* (1967) ve *Experiences* (1969) (Bal, 2013, s. 66).

3. The Murderous Tyranny of The Turks Adlı Propaganda Kitapçığında Türk Karşıtlığı

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1915 yılında yayımlanan *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* ile başlayan ve 1916'da *Mavi* Kitap'ın editörlüğünü üstlenmesiyle devam eden Arnold J. Toynbee'nin propaganda amaçlı eserleri, Batı kamuoylarında geniş yankı uyandırmış ve prestijinin artmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Toynbee, bu süreçte giderek Türk karşıtı yayınlarıyla tanınan bir yazar haline gelmiş, 1917 yılında *Turkey: A Past and Future* ile *The Murderous Tyranny of the Turks* adlı Türk karşıtı iki çalışma daha yayımlamıştır. 1917 yılında Toynbee'nin iki kitabının birden yayımlanması elbette tesadüfi bir durum değil, stratejik bir tercihtir. Daha önce belirttiğimiz üzere, Wellington House tarafından basılan bu eserlerin amacı sadece Türkler aleyhine bir karalama kampanyası yürütmek değil, aynı zamanda Amerika Birleşik Devletleri'nin dikkatini Birinci Dünya Savaşı'na çekerek, savaşa katılımını sağlamaktır.

Bu bağlamda, 1917 yılı kritik bir dönüm noktasıdır. 1914'ten itibaren savaştan tüm taraflar hem maddi hem de manevi olarak ağır kayıplar vermiş, savaşın nihai sonucuna dair belirsizlikler artmıştır. Mevcut koşullar altında, İngiltere için ABD'nin savaşa dâhil olması hayati bir öneme kazanmıştır. Zira ABD'nin katılımı, savaşta klasik anlamda "taze kan" etkisi yaratacaktı. Dolayısıyla bu dönemde İngiliz propaganda faaliyetleri büyük ölçüde yoğunlaştırılmıştır. Aynı dönemde Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile Çarlık rejimi yıkılmış, iktidarı ele geçiren Bolşevikler ise tüm gizli anlaşmaları ifşa ederek savaştan çekilme kararı almıştır (Armaoğlu, 2018b, s. 108). Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesiyle Çarlık rejiminin yıkılması ve iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin tüm gizli anlaşmaları ifşa ederek savaştan çekilme kararı alması (Armaoğlu, 2018b, s. 108), İngiltere'nin önemli bir müttefikini kaybetmesine neden olmuştur. Rusya'nın savaştan çekilmesi, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da Türkler aleyhine savaştan Ermeniler açısından da ciddi bir sorun yaratmıştır. Rus hâkimiyetinin sona ermesiyle bölgede oluşan güç boşluğunun Almanya tarafından doldurulabileceği endişesi, İngiltere'yi stratejik planlarını yeniden gözden geçirmeye

zorlamıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda, İngiltere Ermenilere yönelik yürüttüğü gizli desteği daha açık bir şekilde devam ettirmiş ve bölgedeki hamilik rolünü resmen üstlenmiştir (Başak, 2008, s. 237).

Ancak İngiltere için bölgedeki İttifak Devletleri aleyhine faaliyet gösteren bir grubu kontrol etmek tek başına yeterli değildi; savaşın kazanılması ve sonrasında istenilen düzenin kurulması için daha kapsamlı stratejilere ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim, 1917 Nisan'ında yıllardır kendi safına çekmeye çalıştığı Amerika Birleşik Devletleri nihayet savaşa dâhil olmuştur (Armaoğlu, 2018b, s. 109). Bu yeni gücü stratejik bir avantaja dönüştüren İngiltere, Osmanlı yönetimindeki Hristiyan nüfus ile Osmanlı Devleti'ne karşı sorun çıkarma potansiyeli taşıdığını hesapladığı Müslüman Kürtler ve Arapları da propaganda kampanyalarına etkin bir şekilde dahil etmeye başlamıştır. Böylece İngiltere, Batı'nın 19. yüzyıldan beri Doğu Sorunu olarak nitelendirdiği ve Bolşevik Rusya'nın gizli anlaşmaları ifşa etmesiyle zarar gören Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarına yeniden işlerlik kazandırmayı hedeflemiştir. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'ne yönelik propaganda faaliyetlerinin kapsamı daha da genişletilmiştir.

Toynbee'nin 1917 yılında Wellington House adına kaleme aldığı *The Murderous Tyranny of The Turks* adlı kitapçığının da bu stratejik planlamanın ürünü olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Kitapçıkta Türk hegemonyası altındaki Hristiyan halkların yanı sıra, Müslüman Araplar ve Kürtlerden de bahsetmiştir. Bununla birlikte, çalışmanın büyük bir kısmında Ermeniler ve Hristiyan unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Wellington House tarafından Hodder & Stoughton yayınevinde basılan *The Murderous Tyranny of The Turks*, Londra, New York ve Toronto'da 5 cents fiyatla satışa sunulmuştur. Oldukça düşük bir ücretle satışa çıkarılması kuşkusuz bir propaganda klasiği olarak tüm kesimlere rahatça ulaşma hedefinden ileri gelmektedir.

Türklerin Katil Tiranlığı veya *Türklerin Cani Zorbalığı* olarak çevirebileceğimiz bu yayına verilen başlık dahi, başlı başına bir art niyet ve kara propaganda niteliği taşımaktadır. Toynbee'nin bu kitapçıkta kullandığı sert ve keskin ifadeler, eserin amacının daha kapak kısmından itibaren net bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır. İç kapakta konu başlığı, yayınevi ve tarih bilgilerine ek olarak, İtilaf Devletleri'nin ABD Başkanı Wilson'a sunduğu ortak notadan bir alıntı yapılmıştır. Bu nota, Türklerin Avrupa'dan çıkarılması gerektiğini savunmakta ve şu şekilde ifade edilmektedir: "*Türklerin canice zulmü altında yaşayan halkların kurtuluşu ve Batı medeniyetine tamamen yabancı olduğunu kanıtlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan çıkarılması.*"

Önsözden önceki sayfada Toynbee, Türk ve İslam karşıtlığıyla bilinen İngiltere'nin eski başbakanı W.E. Gladstone'un bu nota ile örtüşen yukarıda bahsettiğimiz Türklerin *ıssızlaştırıp kirllettikleri vilayetlerden temizlenmesi*" yönündeki dileğine de yer vermiştir (Toynbee, 1917). Bunun yanı sıra aynı sayfada Alman tarihçi Treitschke'nin de benzer umutları dile getirdiği cümleleri yer almıştır: "*Yakın bir gelecekte, böyle bir dinsizliğin Avrupa topraklarında yerleşmiş*

olması skandalının ortadan kalkacağı umulmaktadır. Türk İmparatorluğu üç yüzyıl boyunca ne yaptı? Yok etmekten başka hiçbir şey yapmadı.” Türklerin Hristiyan ırklara uyguladığını iddia ettikleri şiddetten kaynaklı memnuniyetsizlik ve Avrupa topraklarından gidecekleri günün beklentisini ifade eden bu üç alıntıyla Toynbee, kitapçığın ana fikrinin Türkleri Avrupa ve hatta elde kalan son kıymetli yer olan Anadolu’dan atmak olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Kitapçığın önsözünü ise *Mavi Kitap*’ta beraber editörlük görevini yürüttüğü dostu James Bryce yazmıştır. Kitapçığın ruhuna uygun bir metin hazırlayan Bryce, canı olarak nitelediği Türklerin hâkimiyeti altındaki Hristiyan ırklara uyguladığını iddia ettiği şiddet ve baskıdan söz ederek, Türklerin Avrupa’dan atılması gerektiği fikrini destekleyen cümleler kurmuştur.

Osmanlı’yı bölüşme planı doğrultusunda elde kalan son toprak olan Anadolu’yu işaret eden Bryce Türklerin, Yunanlıların çoğunlukta olduğunu iddia ettiği Batı Anadolu’dan, Ermenilerin yerleşim yeri olarak belirttiği Kilikya’dan ve nihayetinde de ticari ve siyasi açıdan eşsiz bir öneme sahip olan Konstantinopolis’ten de gönderilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu savını güçlendirmek için ise genellikle sömürgelerinde uyguladıkları tarihsizleştirme, kimliksizleştirme nihayetinde de istedikleri şekle büründürme stratejisinden hareketle (Güzel, 2001, s. 81) “*Türkler olarak adlandırdıklarımız, kelimenin tam anlamıyla bir ulus bile değildirler. Osmanlı Türkleri, Orta Asya’dan gelen küçük bir fetihçi kavimdir; fetihlerinin ilk iki yüzyılı boyunca, Asya’nın ve Güneydoğu Avrupa’nın Hristiyan halklarına boyun eğdiren ve bu halkların bir kısmını Müslümanlığı benimsemeye zorlayan, son derece yetenekli ve vicdansız Sultanlar tarafından yönetilmişlerdir. Buralardaki halkların çocuklarını ise ele geçirerek, onları zorla İslam’a döndürmüş ve onlardan, on beşinci yüzyılın başlarından on dokuzuncu yüzyıla kadar Türk fetih savaşlarını cesaretleri ve disiplinleriyle sürdüren etkili bir daimî ordu olan “Yeniçerileri” oluşturmuş ve kendi güçlerini desteklemişlerdir*” ifadelerini kullanmıştır. Ona göre bir ulus bile olmayan bu topluluk çoğunluğunu Hristiyanların teşkil ettiği Anadolu’dan, hatta Suriye’den elini çekmelidir (Toynbee, 1917, s. 4-5).

Yazısını Hristiyan zulmü konusunda Abdülhamit’i de geride bıraktığını ifade ettiği İttihat ve Terakki’ye yönelik ithamlarla tamamlayan Bryce, İttihat ve Terakki’nin tüm ırklara ve inançlara eşit haklar vererek işe başladığını hatırlatarak, geline nokta Ermenilerin yok edildiğini, Yunanlıların Batı Anadolu’dan kovulduğunu, Arnavutların da zorla Türkleştirildiğini iddia etmiştir. Buradan hareketle İtilaf devletlerinin Türklere karşı açtığı savaşta ne kadar haklı olduğunu vurgulamıştır (Toynbee, 1917, s. 6).

Arnold J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks* adlı eserinde, konularını küçük makaleler şeklinde sunmuştur. “The Subject Peoples of Turkey” başlıklı yazısının ilk cümlelerinde, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki halkların nüfus oranlarını ele alırken, istatistiklerle örtüşmeyen yanıltıcı rakamlar kullanmış ve Osmanlı Devleti içindeki Türk nüfusunun sadece yüzde kırk

olduğunu iddia etmiştir (Toynbee, 1917, s. 7). Daha eserin girişinde, Türklerin bin yıldır vatanlaştırdıkları Anadolu toprakları üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyeceklerine dair bir kanaat oluşturmaya çalışan Toynbee'nin, savaş döneminde sıkça dile getirilen "Türklerin Anadolu'dan da çıkarılması gerektiği" yönündeki propagandaya destek vermeyi amaçladığı açıkça görülmektedir.

Toynbee'nin, söz konusu kampanyayı bilimsel görünümlü bir meşruiyet temeline oturtma çabası içerisinde olduğu açıktır. Nüfus verilerinin hemen ardından, Ermenilere yönelik övgüler sıralamaya başlamış ve onları sadece sayısal değil, niteliksel açıdan da Anadolu'da yaşayan diğer tüm halklardan, özellikle de baskı kurduğunu iddia ettiği Türklerden üstün göstermeye çalışmıştır. Bu üstünlüğü, sıkı sıkıya bağlı olduğu Hristiyanlık vurgusuyla daha da güçlendiren Toynbee, aynı zamanda Batı dünyasının dikkatini çekme amacını bu dini vurgu üzerinden gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Ermenilerin Hristiyan kimliği ve toplumsal meziyetlerine dair sarf ettiği övgü dolu sözler şu şekildedir (Toynbee, 1917, s. 9): *"Ermeniler, Hristiyanlığı ulusal dinleri haline getiren ilk halktır. Entelektüel bir halktırlar, pratik işlerde ve ruhsal yaşamda zeki ve çalışkandırlar. Bağımsız bir krallığa sahip olduklarında, bugün Türklerin yok ettiği güzel bir edebiyat ve mimari üretmişlerdir. O zamandan beri Türkler, Ermenilerin yeniden canlanmasına dair tüm belirtileri, geçen yıl yapılan katliamlarla en korkunç şekilde bastırdılar."*

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını amaçlayan çabalarının doruğa ulaştığı savaş döneminde, Müslüman Kürtler ve Araplara yönelik ani ve kasıtlı bir ilgi artışı gözlemlenmektedir. Bu ilgi, bölgenin siyasi dengelerini etkileme amacı güden bir stratejinin parçası olarak şekillenmiştir. Dönemin popüler tarihçilerinden Toynbee de *The Murderous Tyranny of the Turks* adlı yayınında Araplar ve Kürtlere dair övgüler sıralamıştır. Orta Çağ'da Arap medeniyetinin ilerici karakterine ve bilime katkılarına vurgu yapan Toynbee, Arapların matematik, astronomi, kimya ve tıp gibi alanlarda dünya çapında önemli katkılar sağladığını; ancak, Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra bilimsel faaliyetlerinin duraklatıldığını iddia etmiştir. Arap medeniyetine ve bilim dünyasına dair bu tespitleri, tarihsel gerçeklik açısından doğrular içeriyor olsa da Toynbee'nin bu süreçte sunduğu cömert övgüler, sadece bilimsel bir analiz değil, aynı zamanda Batı'nın stratejik hedeflerine hizmet eden bir yaklaşımın ürünü olarak değerlendirilmelidir. Özellikle Osmanlı karşıtı İngiliz-Arap iş birliğinin şekillendiği bu dönemde, Toynbee'nin ifadeleri, söz konusu politikanın entelektüel zeminde bir yansımasıdır.

Toynbee, Araplara yönelik övgülerinin ardından Kürtlere dair oldukça dikkat çekici yorumlar yapmıştır. Şu ifadesi bu bağlamda öne çıkmaktadır (Toynbee, 2017, s. 9-10): *"Kürtler, Türklerden önce oradaydılar; ancak Yunanlılar ve Ermeniler gibi bir uygarlığa sahip değillerdi. Dolayısıyla Türkler, var olan bir uygarlığı yok etmediler; ancak Kürtler uygarlık geliştirme eğilimi gösterdiğinde, bunu engellediler. Kürt, yüzyıllar boyunca kanunsuz bir dağ çobanı olarak kalmış;*

ancak ovaya indiğinde çalışkan ve barışçıl bir tarımcı olmuştur. Türk hükümeti, yaklaşık yarım yüzyıl önce Kürtlerde belirmeye başlayan bu eğilimi, onlara silah dağıtarak ve Ermeni komşularını taciz etmelerine izin vererek bilinçli bir şekilde kontrol altında tutmuştur."

Batıda Kürtlere yönelik bu ilgi, Ermeni meselesinin kapanmasının hemen ardından daha da belirginleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte Batı'nın Türklere karşı Ermenilerle yürüttüğü iş birliği sona ermiş ve yerini "Kürt sorunu" başlığı altında yeni bir siyasi kurgunun oluşmasına bırakmıştır. Toynbee'nin Kürtler konusunda dile getirdiği bu görüşler, aslında İngiltere, Fransa, Almanya ve Hollanda gibi güçlü Avrupa devletlerinin Türkiye'ye karşı uyguladığı ve günümüzde dahi süregelen kaos politikasının bir izdüşümü niteliğindedir.

Kitapçığın içerisinde yer alan "The Armenian Atrocities of 1915" başlığı altında ise Ermeni olaylarına değinen Toynbee, Türkiye'de yaşadığını ileri sürdüğü iki milyon Ermeni'nin üçte ikisinin Türklere tarafından yok edildiğini, birçoğunun hayatlarını kurtarabilmek adına İslam'a geçtiğini, sürgün sırasında eziyetler gördüklerini ve açlıkla baş başa bırakılarak ölüme terk edildiklerini yazmıştır. Kitabın ana temasından hareketle diğer Hristiyan unsurları da ihmal etmeyen İngiliz Tarihçi, Ermenilere yapılan imha kampanyasının İran sınırındaki Nasturilere ve Suriye'deki Araplara da uygulandığını yazmıştır ((Toynbee, 1917, s. 15-16).

Ermeni olaylarının baş mesulü olarak gösterdiği ve açık bir hedef haline getirdiği İttihat ve Terakki yönetimini ise planlı ve kasıtlı eylem yapmakla suçlamıştır (Toynbee, 1917, s. 17): "*Tehcir Planı, İstanbul'daki merkezi hükümet yani İttihat ve Terakki tarafından hazırlanmış ve İmparatorluktaki tüm yerel makamlara eş zamanlı olarak telgrafla bildirilmiştir; resmi görevliler, Jandarma, Ordu ve hükümetin hizmetinde örgütlenmiş haydut ve suçlu çeteleri tarafından uygulanmıştır. Hiçbir devlet, sınırları içindeki herhangi bir eylemden, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında tebaası olan halklara karşı işlediği korkunç suçlardan sorumlu olduğu kadar sorumlu olamaz."*

Gelinen noktada yaşananları Türklerin Batı medeniyetine kökten yabancı ve taban tabana zıt olmasına bağlayan Toynbee, medeniyet kavramından uzak olarak nitelediği Türklerin yayıldığı her yerde medeniyetin yok olduğunu ve egemenliklerinin devam ettiği her toprak parçasında uygarlığın baskı altına alındığını ifade etmiştir. Yazısında Türkleri barbar, zorba ve şiddet eğilimli gibi söylemler üzerinden yaftalayan yazar, Türkleri itham ettiği tavrı benimsemekten çekinmemiş ve Türkler tarafından uygulandığını iddia ettiği Hristiyan zulmüne ithafen "*bundan sonra bir damla Hristiyan kanı dökerse vay haline. . ."* sözleriyle Türkleri son derece açık ve sert bir şekilde tehdit etmiştir (Toynbee, 1917, s. 18-19).

Bu tehdidin ardından Türklerin Suriyeli Araplara ve Ermenilere yönelik kıyımlarının gün geçtikçe genişlediğini ileri sürmüş ve bunu durdurma görevinin Müttefik devletlere ait olduğunu

belirterek onlara yardım çağrısında bulunmuştur. Almanlara da değinen Toynbee, Arap ve Ermenilerin yalnızca Osmanlı tekelinden değil Prusya militarizminden de kurtarılması gerektiğini dile getirmiştir (Toynbee, 1917, s. 20-22).

Araplar ve Ermenileri kendi devleti ve Batı dünyası nezdinde ateşli bir şekilde savunan İngiliz tarihçi, onların Türklere ihanet ettiği iddiasını çürütmek maksadıyla şu sözleri sarf etmiştir (Toynbee, 1917, s. 21.): *Suriyeliler ve Ermeniler, Türklerin ve Almanların iddia ettiği gibi, tehlike anında Türkiye'ye sadakatsizlik etmemişlerdir. Arap ve Ermeni askerler, Balkan Savaşı'nda ve şimdiki daha korkunç çatışmada kendilerine ait olmayan bir dava için canla başla savaşmışlardır. Liderleri çok sağduyulu ve halkları çok barışçıldır. Bir an bile silahlanmayı düşünmemişlerdir.* Böylesi masum ve mazlum bir Arap ve Ermeni halkı portresi çizen Toynbee, bu halkları sistemli ve bilinçli olarak yok edenin İttihat ve Terakki olduğunu yinelemiş ve bu gaddarlık karşısında sessiz kalan Batı'nın ise görevini yerine getirmediğini vurgulayarak, kurgusunu oluşturduğu ajitasyonu üst seviyeye taşımıştır (Toynbee, 1917, s. 21-22).

Toynbee, "No Alternative" başlığı altında savaş sonrası dönemin stratejik yapılanmalarını ele alırken, jeopolitik ve jeostratejik bakımdan hayati öneme sahip olan Boğazlar üzerindeki kontrolün Türklerin elinden alınarak, bu bölgenin egemenliğinin Avrupa'nın garantörlüğünde yeniden düzenlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Toynbee, 1917, s. 25-26). Anadolu'nun stratejik merkezlerinden birini hedef alan bu öneri, aynı zamanda İngiliz emperyal politikalarının temel çıkarlarına da tam anlamıyla hizmet etmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nin çöküşünü sembolize eden Mondros Mütarekesi'nin akabinde, Müttefik donanmasının gerçekleştirdiği ilk stratejik hamlelerden biri, Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a ulaşmak ve 465 yıl Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olan şehri işgal etmek olmuştur. Bu adım, yalnızca askeri bir operasyon olmanın ötesinde, Osmanlı'nın siyasi ve sembolik gücüne yönelik doğrudan bir saldırı niteliği taşımaktadır.

İngiliz devletinin politikaları doğrultusunda söylemini keskinleştiren Toynbee, eserinin ilerleyen sayfalarında Türk-Alman İttifakı'na özel bir vurgu yaparak, Türklerin Hristiyanlara yönelik katliamlarını Almanya'nın etki ve desteğiyle gerçekleştirdiğini ileri sürmüştür. Ona göre, Türk ve Alman militarizmi birleşerek, medeni dünyanın gözleri önünde Hristiyan halkları yok etmiş ve artık bu zulme son vermenin zamanı gelmiştir. (Toynbee, 1917, s. 32-33).

Toynbee'nin bu söylemlerinin, Almanya'nın savaşı kazanması durumunda Osmanlı toprakları üzerinde elde edeceği nüfuz ve zengin doğal kaynaklara erişimi nedeniyle, İngiliz küresel hegemonyasını sarsma endişesinden kaynaklandığını belirtmek mümkündür. Bu bağlamda, Toynbee'nin argümanlarının ardında yatan temel motivasyonun, İngiltere'nin uluslararası çıkarlarını koruma amacıyla şekillendiği söylenebilir. Zira kendisi de kitapçıkta bu savı destekleyen şu cümleleri yazmıştır (Toynbee, 1917, s. 28): *İmparatorluğun muazzam ekonomik kaynakları,*

zafer kazanılması halinde, barış sağlandığında Alman sömürüsüne açılacaktır. Bunlar, Türkiye'nin başka herhangi bir güce vermekten kaçındığı tavizlerdir...

Toynbee, Batı'nın esas amacının Osmanlı toprakları üzerindeki hâkimiyet ve paylaşım olduğunu ortaya koyan bu ifadelerin ardından, Türklerin de Almanlardan aldıkları destekle hareket ettiğini vurgulamış ve bu iş birliğinin ahlaki ilkelere dayanmayan, pragmatik bir ortaklık olduğunu bir kez daha belirtmiştir. Toynbee'ye göre, bu ittifak, yalnızca stratejik çıkarlarla şekillenen ve etik kaygılardan yoksun bir nitelik taşımaktadır. (Toynbee, 1917, s. 32): *"Türkler de eğer Almanya'nın manevi ve askeri desteğine sahip olmasalardı, güçlerinin yettiği ülkelerdeki ve halklardaki her iyi unsura karşı bu son imha kampanyasını asla yürütemezlerdi... Türkler ve Almanların kutsal olmayan amaçlar için bir araya geldiği açıktır."*

Toynbee'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı bir karalama kampanyasının sözcüsü olarak hareket etmesi, temsil ettiği sistemle tam uyumlu bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, onun bu tür bir savı ileri sürmesi, içinde bulunduğu emperyal çıkarlar doğrultusunda şekillenen politik bağlam göz önüne alındığında, şaşırtıcı değildir. Toynbee, bu şekilde, Batı'nın bölgesel hedeflerini destekleyen bir entelektüel arka plan oluşturma çabasını sürdürmüştür. Nitekim bu amaca hizmet etmek için yazdığı *The Murderous Tyranny of The Turks*'un son sayfalarında Türk-Alman iş birliğini yoğun bir gayretle vurgulamıştır. Açık tehditlerin hâkim olduğu son sözlerinde ise, Almanya'ya meydan okuyan bir üslupla seslenmiş ve bu saldırgan tutumunun devamı halinde müttefiklerin harekete geçerek, kendisine gerekli cevabı vereceklerini bildirmiştir (Toynbee, 1917, s. 35).

Sonuç

Kökenleri uzun yıllar öncesine dayanan çeşitli sebeplerle oluşmuş Türk ve İslam karşıtlığı, Avrupa Devletleri arasında 19. yüzyıldan itibaren, Türklerin önce Avrupa'dan, ardından da Anadolu'dan tamamen sürülmesi şeklinde siyasi ve stratejik bir hedef haline dönüşerek somutlaşmıştır. Bu hedef, yapay olarak ortaya atılan "Doğu Sorunu" kavramıyla meşrulaştırılmıştır. Bu bağlamda, özellikle İngiltere'nin liderliğinde Fransa ve Rusya gibi büyük güçler, Müslüman Türk'ün tahakkümü altında ezildiğini iddia ettikleri Hristiyan toplulukları söz konusu zulümden kurtarma söylemiyle manipüle etmiş, onları ayaklanmaya teşvik ederek Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandırmayı amaçlamışlardır.

Balkanlarda 19. yüzyılda uygulanan ve 20. yüzyıl başlarında istenilen sonuca ulaşan ayrıştırma politikası, I. Dünya Savaşı sürecinde yalnızca Ermenilerle sınırlı kalmayıp, Osmanlı egemenliği altındaki tüm Hristiyan toplulukları ve Müslüman Kürtler ile Arapları da hedef alacak şekilde genişletilmiştir. Bu stratejinin Avrupa'daki en önemli aktörü ise İngiltere olmuştur. Gerçekten İngiltere'de 19. yüzyılda İngiltere'de, W.E. Gladstone'un liderliğini yaptığı Liberal kanatta gelişen Türk ve İslam karşıtlığı, zamanla bir ekol haline gelmiş ve sonraki nesillere miras

birakılmıştır. Bu karşıtlık, süreç içinde İngiltere'nin resmi ve sürekli bir politikasına evrilerek, devletin temel dış politika stratejisine derinlemesine nüfuz etmiştir.

Bu ekol, Hristiyanlık söylemi etrafında birleşmiş olmakla birlikte, yalnızca Türk ve İslam karşıtlığı temelinde hareket etmemiştir. Asıl itici gücü, emperyalist çıkarlarla örtüşen Osmanlı Devleti'nin stratejik konumunu, sömürgelere ulaşan yollarını ve zengin doğal kaynaklarını ele geçirme arzusudur. Bu çerçevede, Batılı emperyalist hedeflere hizmet eden bu yaklaşım, "Doğu Sorunu"nu merkezinde Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik planlı ve sistematik bir politika gütmüştür.

Gladstone yanlısı bir ailede yetişen ve Hristiyan inançlarına derin bir bağlılık gösteren Arnold J. Toynbee, 20. yüzyılda bu ekolün en önde gelen temsilcilerinden biri olarak öne çıkmıştır. Oxford'da aldığı eğitimden sonra, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında İngiliz hükümeti tarafından kurulan ve Wellington House olarak bilinen İngiliz Savaş Propaganda Ofisi'nde görev almış, burada yazdığı Türk karşıtı propaganda eserleriyle geniş bir şöhrete kavuşmuştur. Bu doğrultuda, Wellington House'un talimatları doğrultusunda kaleme aldığı 1915 tarihli *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* ve James Bryce ile editörlüğünü üstlendiği 1916 tarihli *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916* (Mavi Kitap) adlı eserlerde, sözde Türk zulmüne dair anlatıları, uydurma haberler, sahte belgeler ve yanıltıcı raporlarla destekleyerek Gladstone tarzında bir Ermeni ajitasyonu yaratmayı hedeflemiştir. Toynbee'nin bu yankı uyandıran eserlerini, 1917'de yayımlanan *Turkey: A Past and Future* ile çalışmamızın temel kaynaklarından biri olan *The Murderous Tyranny of the Turks* gibi Türk karşıtı propaganda kitapları takip etmiştir.

The Murderous Tyranny of The Turks adlı yayınında A.J. Toynbee, diğer propaganda içerikli çalışmalarından farklı olarak Türk karşıtlığını yalnızca Ermeniler üzerinden değil, Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki tüm Hristiyan milletlerin, İngiltere'nin müttefiki olan Arapların ve Türkiye için potansiyel sorun oluşturabilmek adına Kürtlerin savunuculuğu üzerinden işlemiştir. Kitap boyunca, söz konusu milletlerin yüzyıllardır Türk zulmü altında yaşamış olduklarını iddia ederek, Türklerin sadece Avrupa'dan değil, Anadolu'dan da atılması gerektiği inancını vurgulamıştır.

Kitabın son sayfalarında militarist ve zorba olarak nitelenen Almanların işlenmesi eserin diğer dikkat çekici bir özelliğidir. Bunun dışında ABD'nin İtilaf bloğuna katılmasının İngiltere üzerindeki güç ve güven etkisinin, Toynbee'nin çalışmalarına da yansıdığı açıkça görülmektedir. Nitekim, kitabın son cümlelerinde, İtilaf bloğunun en güçlü rakibi olan Almanları yalnızca karalamakla kalmamış, hareketlerinin devam etmesi durumunda müttefik devletlerden sert bir yanıt göreceklere dair tehdit ifadelerine yer vermiştir.

Özetle, İngiliz çıkarlarının kararlı bir savunucusu olarak faaliyet gösteren A.J. Toynbee'nin kaleme aldığı *The Murderous Tyranny of The Turks*, İngiltere'nin 1917 politikalarıyla tam bir uyum

içerisinde kurgulanmıştır. Eserlerinde güçlü bir biçimde vurgulanan Türk karşıtı politika, 1921 sonrasında Türk dostluğuna evrilmiş olsa da ileride akademik kimliği sayesinde dünya çapında bir saygınlık kazanmasına karşın; Toynbee'nin siyasetin emrinde propaganda yazarlığı yapması akademik kariyerinde kendisinin de silmeye çalıştığı bir leke olarak kalmıştır. Buna karşılık Türkler; geleneksel hoşgörülerini onun Türk karşıtı yayınlarını unutup, tarihçiliğine saygı duyarak göstermişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü. (17.11.1962). Fon: 30-01-0-0, Kutu No: 7, Dosya No: 42, Gömlek No: 20.

Kitaplar

Armaoğlu, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Kronik Kitap.

Armaoğlu, F. (2020). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, İstanbul: Kronik Kitap.

Başak, T. (2008). *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Black, J. (2017). *İngiltere Tarihi*, (A. Yıldız, Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Çabuk, M. (2021). *İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Orta Doğu'daki Propaganda Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Katz, D. S. (2021). *İngilizlerin Gözünde Türkiye 1776-1923*, (N. Elhüseyni, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,

Lewis, B. (2021). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (B. B. Tuna, Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Öke, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Özdemir, H. (2005). *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayını No: 34.

Shaw, S. J. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*, (Ş. Dinlenç, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Toynbee, A. J. (1915). *Nationalty and the War*, London & Toronto: J. M. & Sons Ltd.

Toynbee, A. J. (1917). *The Murderous Tyranny of The Turks*, Londra & New York & Toronto: Hodder & Stoughton.

Toynbee, A. J. (1999). *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu I*, (K. Yargıcı, Çev.), İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul.

Toynbee, A. J. (2000). *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu II*, (K. Yargıcı, Çev.), İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.

Toynbee, A. J. (2000). *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu III*, (K. Yargıcı, Çev.), İstanbul: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.

Toynbee, A. J. (2005). *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (D. Öktem, Ter.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Toynbee, A. J. (2005). *Hatıralar: Tecrübelerim*, (Ş. Bıyıklı, Çev.), İstanbul: Klasik Yayınları,

Toynbee, A. J. (2007). *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Dr. K. M. Orağlı, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Kitap Bölümü

Güzel, C. (2001). Sömürgeci Söylem ve Sinema: Kültürel Yanlılığın Yeniden Sunumu. *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 1*, (D. Derman, Yay. Haz.), (M. Behlil, Der.), (ss. 81-90). İstanbul: Bağlam Yayınları.

İnce Erdoğan, D. (2021). The Manchester Guardian Gazetesi'nde Anadolu'nun 1921 Yılı'nın İlk Üç Ayı, *Millî Mücadele 1921*, (İ. Bozkurt & U. Karabulut Ed.), (ss. 19-34). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Özçelik, A. (2021). Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Kırılmaya Yol Açan Bir Metin: W. E. Gladstone'un "Bulgarian Horrors and Question Of the East Adlı Kitapçığında Türkler, *Dr. Nevzat Günadağ'a Vefa: Tarih, Kültür ve Sanat Yazıları*, (Y. Kılıç & E. Haytoğlu, Ed.), (ss. 469-490) İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Özçelik, A. ve S. Yolaç Nennioğlu. (2022). İngiliz Ermenistan Komitesi ve Travel and Politics in Armenia Adlı Propaganda Kitabı, *Bir Ömür Tarihle Yaşamak: Prof. Dr. Refik Turan*, (ed. N. Hayta. M. A. Çakmak vd. Ed.), (ss. 495-509). Ankara: Berikan Yayınevi.

T. Ömer. (2019). Historical Myths in Our Region War Propaganda Against the Ottoman Empire During the First World War, (ss. 51-69). İslamabad: Fake News, ed. IRS Research Team.

Makaleler

Avşar, S. (2002). Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti, *Atatürk Dergisi*, 3(2), 121-141.

Bal, R. (2013/2). Propagandadan Hakikate Bir Tarihçinin Dramı: Arnold Joseph Toynbee, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12(24), 61-91.

Bıyıklı, Ş. Çeviri: Yunanperest Çılgınlık ve Helenseverlik, *Dil ve Edebiyat. Araştırmaları*, (17), 291-316.

Çakı, C. (2018). Birinci Dünya Savaşı'nda Propaganda Amaçlı Kullanılan Posterlerin Korku Çekiciliği Bağlamında İncelenmesi: Büyük Britanya Örneği, *Atatürk İletişim Dergisi* (15), 111-136.

Doğru, T. E. (2022). Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10(30), 112-124.

Dursunoğlu, İ. (2016). Sosyal Darwinizm, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 210-221.

Türker, S. (2013). Hellenophilia'dan Hellenomania'ya: Helenseverlik'ten Helen-Saplantisı'na, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 97-103.

Yuca, İ. S. (2016). Tarihçi Arnold Toynbee'nin 1948 Türkiye Seyahati ve Yeni Türkiye Hakkındaki İzlenimleri, *Asia Minor Studies*, 4(7), 177-192.

Ansiklopedi

Kabakcı, E. (2012). Toynbee, Arnold J., *İslam Ansiklopedisi*, 41, Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul: Yayını.

İnternet Kaynakları

<https://www.toynbeehall.org.uk/>, (Erişim Tarihi: 22.08.2024).

<https://www.britannica.com/biography/Arnold-J-Toynbee>, (Erişim Tarihi: 25.08.2024).